

ОБРАЗИ ВІЙНИ І ВОЇНА: ТРАНСФОРМАЦІЯ ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Статтю присвячено аналізу образів Війни і Воїна, творених на державному рівні, та трансформаціям, що їх зазнали ці образи в умовах новітньої російсько-української війни.

Ключові слова: образ Війни, образ Воїна, політика пам'яті.

Svitlana Nabok. Images war and warriors: transformation of certain aspects politics of memory. *The article is a result of the analysis of images of Warrior and War in politics of memory in Ukraine and their transformations influenced by modern Russian-Ukrainian war.*

Key words: image of Warrior, image of War, politics of memory.

Історична пам'ять є базовим елементом формування соціальної ідентичності. У пошуках відповіді на питання, «хто ми та куди прямуємо», кожне покоління наново «переписує» історію для щоденного вжитку, звертаючись до одних сюжетів та персонажів і відсуваючи на другий план інші. Цей пошук відповідей, спрямований на сьогоднішній день, водночас неминуче впливає і на майбуття і може стати як потужним рушієм розвитку, так і завдати непоправної шкоди.

Той набір поворотних подій та імен, що уособлюють найбільш значимі, важливі періоди в історії суспільства, не є сталим, проте завжди – корелюючим з загальною традицією історичної культури окремого соціуму. Практики комеморації кожного суспільства є ще більш залежними від культурної традиції, значною мірою вони є культурно детермінованими. Попри те, що кожне покоління здійснює своєрідну «ревізію пам'яті», масштаби цих процесів різняться і є не лише культурно, але й загалом соціально детермінованими. Найбільшою інтенсивністю вони відзначаються у часи соціокультурних чи то соціальних трансформацій, внаслідок яких, за влучним висловом П. Нора, «нове сприйняття минулого» щоразу тягне за собою «небачений раніше спосіб усвідомлювати його» [1].

Механізм неминучої екстраполяції попереднього досвіду на нові обставини змушує колективну пам'ять звертатися до тих сюжетів, що видаються суголосними сучасності, шукати відповідей у минулому, створюючи нові емоційні зв'язки. Тож не дивно, що в умовах війни особливу увагу викликають образи Війни і Воїна в історичній пам'яті.

Сутність політики пам'яті становить процес підтримання, корегування або зміни загальноприйнятої в окремий історичний період історичної пам'яті завдяки цілеспрямованій діяльності цілого спектра учасників (політиків, митців, письменників, істориків тощо). Учасники цього процесу діють в інтересах окремих соціальних груп, тож навіть у тому разі, коли ми говоримо про здійснення політики пам'яті на державному рівні, мусимо усвідомлювати, що ця політика переважно є результатом взаємодії різних груп, що ставлять собі певну мету. Подекуди ця мета може бути сформульована, а відповідна політика сконструйована і навіть профінансована з – поза меж соціуму, щодо якого здійснюється.

Образ Світової війни в українській політиці пам'яті. Державні комеморативні практики, відбиті у базі нормативно-правових актів, загалом не надто багаті на відзначення різного роду військових дат: таких подій у загальній сукупності ледь назбирається з десятків, і кількість документів, присвячених кожному з них, зазвичай не дуже велика: від одного-двох до кількох десятків. Наприклад, документів, у назві яких ішлося б про «світову війну» на вересень 2016 року нараховувалося в базі нормативно-правових документів «Законодавство України» 35 [2]. Жоден з них не був присвячений подіям Першої світової війни, яка повністю відсутня у вітчизняному нормативно-правовому полі.

На цьому тлі досить суттєво вирізняється «Велика Вітчизняна війна», яка була згадана у назвах документів за роки незалежності більше 200 разів. Якщо порівняти повний комплекс згадок про Голодомор у назвах документів, який певний час було прийнято вважати ледь не основою української політики у сфері історичної пам'яті, з аналогічними згадками у нормативно правовій базі про

«Велику Вітчизняну війну» і «Перемогу» у ній, як її центральну подію, то кількість останніх виявиться в 4 рази більшою. Якщо ж порівнювати за тими самими параметрами наявні згадки про Голодомор із загальним комплексом згадок про події Другої світової війни, включно з документами про «визволення від загарбників» (останні в українській нормативно правовій базі бувають лише «фашистськими» – ніяких інших загарбників державна політика пам'яті не знає і понині), то кількість таких документів буде практично у 5 разів більша, ніж документів, пов'язаних з тематикою Голодомору. В обох випадках на певному етапі оцінка подій набувала визначень «цивілізаційного масштабу»: «Великої Вітчизняної війни» як «найтрагічнішої і найгероїчнішої війни в історії світової цивілізації» [3], а Голодомор характеризувався як «одна з найбільших трагедій в історії людства» [4]. Тож цілком припустимо твердити, що тривалий час саме «Перемога» (як пікова точка у комплексі, пов'язаному з подіями «Великої Вітчизняної війни») і Голодомор позиціонувалися на державному рівні як відповідні піки пам'яті у дихотомії Триумф/Травма української пам'яті.

Перші згадки про ці події у нормативно-правовій базі держави Україна практично не мають часової розбіжності, проте концепт «Перемоги» у «Великій Вітчизняній війні» тривалий час видавався більш монолітним та чітко означеним: протягом багатьох років «Перемога» була єдиною військовою перемогою, що її «відзначенню» чи «святкуванню» на державному рівні були присвячені окремі документи у нормативно-правовій базі.

Лише наприкінці 2000-х років в українській історії почали пригадуватися інші перемоги (з малої літери). У 2008 році Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження «Про підготовку та проведення заходів до 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві» [5], а в останні дні 2010 року Президент України підписав Указ «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві» [6].

Попри сталість основної характеристики, що не зазнавала змін за роки незалежності аж до подій Революції Гідності та початку війни (це саме «Перемога», завжди з великої літери) додаткові характеристики події змінювалися.

У перші роки незалежності України поряд з визначенням «Велика Вітчизняна війна» трапляється формулювання «Друга світова війна», вжите, зокрема, у Розпорядженні Президента України «Про відзначення 47-ї річниці Перемоги над фашизмом». Проте згодом це формулювання поступається радянському визначенню «Велика Вітчизняна війна», а за тим відбувається і відокремлення цих подій. У 2000 році Верховна Рада України ухвалює Закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», в преамбулі якого зазначено: «всесвітньо-історичне значення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років, яка справила вирішальний вплив на весь хід Другої світової війни» [7].

За ратифікованими Україною міжнародними документами не важко помітити, що на рівні СНД святкуванню «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» приділялося неабияке значення – на міждержавному рівні святкувалася кожна 5-та річниця, а документи щодо підготовки до відповідних заходів затверджувалися не менш ніж за рік (а то й два-три роки) до дати. Ця характеристика лишалася незмінною аж до 2014 року. Проте, якщо у радянський час, зокрема у 1982 році, Рада Міністрів УРСР планувала заходи у зв'язку зі святкуванням 45-ї річниці «Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», то вже у роки незалежності формулювання було дещо відкориговане: з розпадом СРСР зникає і «радянський народ». Звільнене місце тривалий час не заступає якийсь інший суб'єкт «Перемоги» – від початку 1990-х це місце лишається вакантним, суб'єкта просто немає. Спроба повернути суб'єкт у це визначення була зроблена Верховною Радою 2000 року, коли у Законі «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» вжито формулювання «народ-переможець». Зокрема, перша стаття цього закону має назву «Увічнення Перемоги та народу-переможця». Щоправда, у цьому законі «народ-переможець» жодного разу не названо на ймення – з тексту закону не випливає,

що йдеться про «радянській народ», але й якихось інших ідентифікаційних ознак «народу-переможця» у тексті немає.

У період правління В. Януковича ці недомовки в документі було швидко і рішуче ліквідовано: 21 квітня 2011 року Верховною Радою України ухвалено документ за назвою «Про внесення змін до Закону України "Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років" щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги» [8]. Відповідно до внесених виправлень закон жодних шансів на непорозуміння не лишає: «Прапор Перемоги є символом перемоги радянського народу та його армії і флоту над фашистською Німеччиною в роки Великої Вітчизняної війни», – йдеться у Законі. А «суспільне використання копій Прапора Перемоги під час урочистих заходів, присвячених Дню Перемоги, які здійснюються органами державної влади, органами місцевого самоврядування, організаціями, громадськими об'єднаннями», стало однією з «основних форм увічнення Перемоги та народу-переможця». Використана у визначенні формула є практично дослівним повторенням відповідного пункту закону Російської Федерації, ухваленого в 2007 році, «Про Прапор Перемоги» [9].

У 2010 році на нормативному рівні було закріплено уявлення про відокремлення «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» від подій «Другої світової війни»: 11 серпня 2010 року Кабміном ухвалено Постанову «Про заходи з відзначення 65-ї річниці закінчення Другої світової війни» [10]. Попри позірну несподіваність появи практично не вживаного раніше у назвах вітчизняних документів формулювання не важко помітити і тут певну закономірність між ухвалою Кабінетом Міністрів України згаданої постанови 11 серпня 2010 року і підписанням 25 липня 2010 року президентом Російської Федерації Закону «Про внесення змін у статтю 1 Федерального закону «Про дні військової слави та пам'ятні дати Росії», яким, власне, і встановлюється 2 вересня нова пам'ятна дата Росії – День завершення Другої світової війни [11].

Загалом у період 2010–2013 роках відбулася (значною мірою саме за рахунок синхронізації нормативно-правового поля та

комеморативних практик з російськими відповідниками, що також у цей період перебували в активній реформаційно-реабілітаційно-реанімаційній фазі) повернення до квазі-практик останніх років існування СРСР.

Буремні події зими 2013–2014 років та анексія Криму не завадили Кабінету Міністрів ухвалити план заходів «з підготовки і відзначення у 2014 році Дня Перемоги» [12].

У затвердженому плані, який 2014 року був присвячений, як можна помітити з назви, відзначенню, а не святкуванню «Дня Перемоги», лишилися незмінними більшість традиційних пунктів подібних планів попередніх років: святковий концерт, урочисті церемонії покладання квітів, заходи дипкорпусу та зустрічі з ветеранами. Проте наявні у документі і нововведення: вперше в переліку заходів з'явився пункт про проведення культурно-мистецького заходу «Перша хвилина миру». Згідно з планом місцем проведення заходу, за участю учнівської молоді та громадськості, визначено Парк Вічної Слави у м. Києві, а датою проведення – 8 травня. Відзначення Дня пам'яті, що на офіційному рівні вперше був запроваджений у 2014 році, проте неофіційно відзначався і раніше [13], утвердилося і було підтримано в 2015 та 2016 роках.

Уже за рік, у 2015 році, Верховною Радою України було ухвалено новий Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», яким дію Закону, прийнятого 2000 році, «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» було скасовано. Голова Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович цю новину інтерпретував як відхід від «радянських кліше» на термінологічному та символічному рівнях [14]. Закон визначає Другу світову війну «найбільшою трагедією людства у ХХ столітті» [15]. 9 Травня, відповідно до нового Закону, лишається державним святом – «Днем Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (Днем Перемоги)», проте воно доповнюється Днем пам'яті та примирення (без означення кого з ким і з якої потреби), який відзначається 8 травня, не набуваючи статусу державного свята та вихідного дня. Зміни в тональності і трактуванні подій досить суттєві. І хоч перелік «форм увічнення» перемоги (вже з малої літери), дещо «схуднувши» (в тому числі за рахунок вилучення норми про «Прапор Перемоги», про який йшлося вище), суттєвих

змін не зазнав, навіть зберігши ганебний пункт про «недопущення фальсифікації історії» у наукових дослідженнях, усе ж у тексті Закону на 16 разів (включно з прикінцевими положеннями) згадано перемогою пам'ять (та похідні, включно з пам'ятниками) зауважено 29 разів.

Говорячи про емоційну насиченість події, відбиту у нормативно-правових документах, і її зміни в різні періоди, слід зазначити, що, успадкувавши традицію святкування Дня Перемоги від радянської пам'яткової політики, у внутрішніх документах практично весь час з моменту набуття Україною незалежності превалюють згадки про «Перемогу» як подію, що її переважно «відзначають». Натомість на рівні ратифікованих Україною документів СНД характеристика події позначена значно більш високим рівнем стійкості. «Перемогу у Великій Вітчизняній війні» святкують. І ніяк інакше. Примітно, що в Законі «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» слово «свято» чи, точніше, «державне свято» вжито лише один раз. Водночас, до цього часу у нормативно-правовій базі є лише один документ, у назві якого було поєднано формулювання «Друга світова війна» та «святкування» – це резолюція Генеральної Асамблеї ООН, що пропонувала відсвяткувати її завершення. І це єдиний донині випадок в нормативно-правовій базі, коли вже у назві йшлося про святкування завершення війни, а не «Перемоги» з малою чи великою літери.

Комплекс нормативно-правових актів щодо події часів Другої світової війни не вичерпується лише тими, що зосереджені довкола перемоги 1945 року, продовжуючи поступово розширюватись, оприявнюючи окремі, переважно трагічні, сторінки цього періоду.

Трагічні сторінки тріумфу: трансформація уявлень про події часів Другої світової війни. Окремим блоком можна виділити документи, присвячені визволенню окремих міст та всієї України від «фашистських загарбників» – таких документів у базі більше 20 – ухвалених переважно у період двох президентських каденцій Л. Кучми. Ним же було започатковано ще низку ініціатив, згодом підтриманих наступними Президентами. У 2001 році Л. Кучма підписав Указ «Про День партизанської слави» [16]. Ця традиція була продовжена у 2007–2010 роках. У 2002 він же видав Указ «Про

відзначення 60-ї річниці створення підпільної молодіжної організації "Молода гвардія"» [17], а у 2007 році було відзначено і 65-ту річницю її створення, але вже за ініціативи Верховної Ради України [18]. Відзначалися також річниці від заснування ветеранських організацій та громадського руху колишніх малолітніх в'язнів нацизму тощо. Крім того, у 1995 та 2004 роках на рівні Кабінету Міністрів ухвалювалися постанови про відзначення 50-ї та 60-ї річниць Ялтинської конференції глав антигітлерівської коаліції. Ця бравурна тенденція, коли нормативні акти, присвячені періоду Другої світової війни, щедро пересипалися «визволеннями», «славою» та «перемогою», тривала до середини 2000 років: законодавці старанно уникали появи в нормативно-правовій базі згадок про трагічні сторінки. Так, попри наявність у вітчизняній нормативно-правовій базі вже від 1991 року згадок про трагедію Бабиного Яру, підтриману згодом створенням заповідника, який набув статусу національного у 2010 році, тема Голокосту практично повністю відсутня у вітчизняній нормативно-правовій базі – саме слово «Голокост» і понині трапляється переважно у назвах міжнародних документів, ратифікованих Україною.

Від початку 2000-х років частина найбільш одіозних заходів, що раніше входили до комплексу, тематично пов'язаного з подіями Другої світової війни, не підтримується. Ще у 1999 році в Україні на підставі Указу Президента Л. Кучми відзначали 60-річчя «возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі» [19]. На практиці – відзначали на державному рівні напад радянсько-німецьких військ на Польщу, наслідком якого стало приєднання до УРСР західних її областей. Урешті, одноразова акція не перетворилася на традицію. Як пам'ятна дата об'єднання українських земель утвердилося 22 січня – День Соборності – яке статусу державного так і не набуло. День Соборності і далі залишається поодиноким у нормативно-правовій базі сучасної України святом, пов'язаним своїм корінням з добою визвольних змагань, а не пізнішою, переважно радянською, традицією. Загалом же спадщина державних утворень, що існували на теренах України до постання радянської держави, чи тих, що після утворення СРСР існували в екзилі, практично ігнорована сучасним українським нормативно-правовим полем.

Натомість, у другій половині 2000-х років у переліку подій, пов'язаних з Другою світовою війною і помічених на державному рівні, з'являється тема УПА. У 2007 році Президент В. Ющенко підписав Указ «Про відзначення 65-ї річниці створення Української повстанської армії» [20]. Втім, цей указ значного впливу на трансформування уявлення про роль УПА в подіях Другої світової війни не мав. Ці заходи не позначилися і на статусі вояків УПА у вітчизняному законодавстві. Так, відповідно до змін, внесених до Закону «Про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту» [21], держава Україна вже від 1995 року готова визнати бійців УПА ветеранами, але на окремих, відмінних від загалу, умовах. Статус учасника бойових дій і, відповідно, ветерана війни бійці УПА можуть отримати, проте з дотриманням особливих, таких, що не висуваються до всіх інших категорій ветеранів війни, умовах. Для отримання статусу бійці УПА мусили брати участь у бойових діях саме проти німецько-фашистських загарбників і робити це не десь і не протягом усієї Другої світової війни, а лише на тимчасово окупованій території України в період 1941–1944 років та не вчиняти злочинів проти миру і людства. Але і цих умов не досить: крім того вони мають бути реабілітовані відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» [22]. Водночас, будь-які особи, які у складі формувань народного ополчення брали участь у бойових діях під час Великої Вітчизняної війни, визнаються цим законом учасниками бойових дій та ветеранами війни без урахування якихось додаткових умов, не обмежуючи їх залежно від місця участі у бойових діях, наявності у них реабілітації відповідно до Закону «Про реабілітацію...» та без уточнення про вчинення ними злочинів, так само, як і колишні бійці винищувальних батальйонів, взводів і загонів захисту народу та інших формувань, і не лише тих, що брали безпосередню участь у бойових операціях з ліквідації диверсійно-терористичних груп фашистської Німеччини, але й інших «незаконних формувань і груп» на території колишнього Союзу РСР. Жодних змін у це формулювання від 1995 року не вносилося, незважаючи на те, що сам Закон неодноразово переглядали у зв'язку з новітньою війною та попри ухвалення у 2015 році окремого Закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ

столітті» [23], в якому йдеться і про вояків Української повстанської армії та інших збройних формувань (отих самих «незаконних формувань та груп», з якими боролися ті, кого держава Україна беззастережно визнає ветеранами війни), що боролись за волю України, в тому числі підчас Другої світової війни.

У період президентської каденції В. Ющенко відзначення річниці заснування УПА було не єдиним тематичним доповненням комплексу заходів, пов'язаних з Другою світовою війною. У 2007 році Президент підписує Указ «Про заходи щодо 60-х роковин операції «Вісла» [24], а у 2009 році Указ «Про відзначення 65-ї річниці створення Української Головної Визвольної Ради» [25]. Проте ці дві поодинокі згадки про події та організації, що не були вписані до радянського канону «Великої Вітчизняної війни», як і відзначення річниці заснування УПА та зміни у статусі її ветеранів, наразі лишаються окремими епізодами, а не певною традицією, утвердженою у нормативно-правовій базі – у відповідних нормативних актах в усіх перелічених вище випадках йшлося про відзначення окремо взятої річниці.

Перелік трагічних сторінок часів Другої світової війни, відбитих у вітчизняній нормативно-правовій базі, і далі зростає, і то не лише під тиском внутрішніх чинників. Так, нещодавно Верховною Радою України у зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року щодо Волинської трагедії було ухвалено окрему Заяву [26], в якій українські парламентарі назвали рішення, ухвалене польським Сеймом і Сенатом щодо Волинської трагедії, політизацією українсько-польських історичних сторінок і наголосили, що необхідно з належною повагою і рівною турботою вшановувати пам'ять усіх жертв на території обох держав. Польський парламент не вперше звертається до цієї трагічної сторінки доби Другої світової війни. Так, лише у виступах на засіданнях лише однієї з палат парламенту Польщі (Сейму) у 2016 році про Волинь згадували понад 60 разів, їх наслідком стали десятки різного роду розроблених пропозицій та проектів. Законопроекти та заяви, репрезентовані на сайті польського Сейму, доволі різні і за спрямованістю, і за тональністю. Так, серед них наявний проект резолюції «Про примирення польсько-українське» [27], що містить заклики до порозуміння та поваги до пам'яті всіх жертв. У той час як на

офіційному сайті, що репрезентує українську нормативно-правову базу, згадок про Волинську трагедію серед актуальних новин парламенту немає, а нормативно-правова база містить лише два документи щодо цих подій. У заяві 2003 року йшлося виключно про трагедію поляків, жодної згадки про перший акт Волинської трагедії, що в польських документах сором'язливо іменується «упокоренням українського села в міжвоєнний період», та жертви серед українців у братовбивчому конфлікті документ не містить. Це не означає, що спільна заява українського та польського парламентів 2003 року була єдиним кроком, зробленим Україною на шляху подолання важкого спадку польсько-українського конфлікту. Окрім цього рішення, було ухвалено ще кілька спільних заяв та проведено ряд заходів, переважно на рівні президентів України та Польщі. Проте ці одиничні заходи в межах дипломатичних візитів лишилися практично не поміченими на суспільному та нормативному рівнях. Наразі Волинська трагедія на нормативному рівні практично не присутня у вітчизняній політиці пам'яті, а отже, лишає відкритим простір для різного роду спекуляцій. Ставлення громадян до Волинської трагедії теж уявити досить складно – це питання вкрай рідко привертає увагу соціологів, а коли вже привертає, то з'ясовується, що майже половині опитаних про Волинську трагедію нічого не відомо [28].

Під час візиту до України в 2016 році (з нагоди відзначення Дня Незалежності України) президент Польщі Анджей Дуда зробив заяву про те, що президенти говорили «про складні питання, пов'язані з історією та історичною пам'яттю», та заявлено намір «продовжувати діалог з цього питання, спільно ... прагнути до того, щоб він був ще більш продуктивним, ніж сьогодні», і наголосив, що громадськість може «сподіватися також на наші узгоджені дії в цьому питанні. Уже в грудні, думаю, ми зможемо говорити про конкретні речі» [29]. Попри те, що ініціатором актуалізації питання Волинської трагедії виступила не Україна, воно вже стало і, видається, лишатиметься ще одним важливим питанням державної політики пам'яті.

Поступова зміна бравурного тону «перемог» та «визволень» на більш стриману розмову про масові жертви та окремі трагічні сторінки Другої світової війни не могли не позначитися і на

суспільному сприйнятті цих подій. Тож не дивно, що і ставлення до Дня Перемоги суспільством не залишилося сталим – популярність цього дня як свята неухильно знижується. Нині День Перемоги все ще входить до п'ятірки «найбільш важливих та улюблених» державних свят українців, проте його популярність скоротилася від найулюбленішого свята більш ніж половини опитаних у 2010 році до менш ніж 35 відсотків у 2016 році [30]. Імовірно, що тенденція до зниження рівня популярності 9 Травня як свята, поступове вирівнювання цього «піку пам'яті», що тривалий час у дихотомії Триумф/Трагедія посідав позицію найбільшого національного триумфу, збережеться.

Інша війна. Той факт, що, за винятком «Перемоги», події, пов'язані з війною в Україні, практично ніколи не «святкували» та не «відзначали», не означає, що образ війни в державній політиці пам'яті тою-таки «Перемогою» і комплексом згадок про Другу світову війну вичерпується повністю. Загалом документів зі згадкою війни у назві в нормативно правовій базі України більш ніж півтисячі. Поряд з різного роду конвенціями про запобігання війні серед них превалюють документи, що регламентують соціальні гарантії ветеранам та «дітям війни» без зазначення, що то за війна, хоч у переважній більшості випадків ідеться про все ту ж «Велику Вітчизняну». Останнім часом питання соціального захисту ветеранів та учасників бойових дій актуалізувалося, проте відповіді на питання, звідки ті ветерани беруться, автори нормативних документів і надалі намагаються уникати.

Попри, як вже зазначалося, більш ніж скромний перелік військових дат, встановлених на державному рівні, та повне превалювання «Великої Вітчизняної війни» серед них, ця війна не єдина, що знайшла свій відбиток у нормативно-правовій базі. Наступною за кількістю згадок є війна в Афганістані. І хоч ця війна ніколи не містить оціночних ознак «виділення» її з плину часу – її не «відзначають», тим більше не «святкують», проте кількість згадок про, переважно, ветеранів цієї війни, офіційно поймає як ветеранів «війни в Афганістані та воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах» (до 1997 року) або «воєнних конфліктів в іноземних державах» (після 1997, відколи соціальний захист ветеранів різних війн, що їх вів СРСР, було символічно з'єднано під

загальною назвою), нараховує кілька десятків. У 2004 році Президент України Л. Кучма встановив 15 лютого як «День вшанування учасників бойових дій на території інших держав» [31]. У 2013 році українські миротворці отримали власний День у державному календарі: Верховна Рада прийняла постанову, що нею 15 липня встановлювався День українського миротворця [32], що (здавалося б) теж брали участь у бойових діях, теж на території інших країн, але в складі місій ООН. Так, погоджуючись надавати соціальні гарантії ветеранам радянських війн по цілому світу (відповідна згода держави Україна відбита у ратифікованій в 1996 році Угоді «Про взаємне визнання пільг і гарантій для учасників та інвалідів Великої Вітчизняної війни, учасників бойових дій на території інших держав, сімей загиблих військовослужбовців», якою Україна взяла на себе зобов'язання надавати соціальні гарантії та пільги ряду категорій громадян, яким були «надані пільги законодавством колишнього Союзу РСР» [33]), на символічному рівні держава їх вшановувала, а проте послідовно відокремлювала від усіх інших ветеранів. Навіть Комітети, що мали опікуватися соціальними гарантіями ветеранам, тривалий час існували окремо, а після рішення про їх об'єднання, затвердженого Указом Президента у 1997 році, зберегли розрізнення в назві: ветеранів символічно розділено на «ветеранів війни» та «воєнних конфліктів в іноземних державах» [34]. Новітня війна і тут внесла свої корективи: у 2015 році Комітет було реорганізовано у Державну службу у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, винісши за дужки ветеранів «воєнних конфліктів в іноземних державах» [35].

Цікавою є зміна акцентів і у медійному дискурсі. Так, 2016 року Національне інформаційне агентство Укрінформ, повідомляючи про відзначення Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав, акцентує увагу на тому, що йдеться не лише про війну в Афганістані (хоч і позначаючи її «найбільш масштабною та трагічною»), адже «українські військові брали участь у 24 локальних війнах і збройних конфліктах на території 16 іноземних держав. За часів СРСР вони виконували «інтернаціональний» обов'язок у Чилі, Іспанії, Єгипті, В'єтнамі, Ефіопії, на острові Куба та в багатьох інших «гарячих» точках». Проте Укрінформ не обмежується радянським періодом, згадуючи в повідомленні і про українських

миротворців, і про «досить чисельний контингент українських добровольців, які брали участь у війнах на території колишньої Югославії, у Придністров'ї, Абхазії та Чечні» [36]. На рівні офіційних заяв ані про добровольців, ані про миротворців у контексті Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав наразі не йдеться [37]. Але й уявити ситуацію, коли б українському національному інформгентству спало на думку у повідомленнях про заходи з нагоди Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав згадувати тих громадян України, що брали участь у бойових діях за межами України як добровольці, наприклад, під час війни в Чечні, до цього року також було доволі не просто.

Урешті, тема ветеранів ані Другою світовою, ані війною в Афганістані нині вже не вичерпується, а її розгляд, як і аналіз особливостей відображення її у нормативно-правовому полі, успадкованому Україною від СРСР, що сприяло творенню вже в сучасній Україні уявлення про ветеранів, які можуть бути не лише ветеранами війни, але й податкової міліції, виходить за межі поставлених у цьому дослідженні завдань і цілком заслуговує на окрему увагу.

Крім «Великої Вітчизняної» – Другої світової війни та, переважно, прихованих під гасла соціального захисту численних війн, що їх вів у ХХ сторіччі СРСР, у історичній пам'яті, підтримуваних на державному рівні, є ще дві війни. В обох випадках у пам'яттєвій політиці обійшлося без ветеранів – за давністю подій. Першу з них двічі «відзначали» на державному рівні. У 1998 та 2008 році в Україні відбулися заходи, присвячені «відзначенню» 350-ї та 360-ї річниці від початку «Визвольної війни українського народу середини XVII століття» [38]. У 2008 році назву цієї війни було доповнено словом «національно» [39]. На противагу війнам ХХ століття, «Великій Вітчизняній війні» або ж Другій світовій війні, ключовим моментом якої вітчизняні нормотворці вважають «Перемогу», а світова спільнота – завершення, та війні в Афганістані, пам'ятна дата щодо якої приурочена до виведення військового контингенту, у «Визвольній війні» ключовим моментом було визнано її початок.

Нарешті, четвертою війною, події якої були згадані на державному рівні, стала «Кримська», або ж «Східна», війна. У 2001 році Кабмін ухвалив розпорядження «Про упорядчення Меморіалу британським військовослужбовцям, що полягли у Кримській війні 1853–1856 років, у м. Севастополі» [40], а у 2003 році відбулися заходи, відповідно до президентського Указу «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853–1856 років» [41]. Цікаво, що так само, як і «війна в Афганістані», «Кримська» війна, попри введення її в державну систему пам'яттєвої політики, не отримала «оціночного» та «акцентового» додатків – у документах не йдеться ані про початок, ані про кінець чи результати цієї війни та її значення для України, її не «відзначали» та не «святкували», та й чіткого зазначення, що йдеться про «вшанування пам'яті» її жертв, Президентський указ не містить.

Цікавим, окрім оціночного ряду в двох останніх випадках, є й додаткові характеристики. Визначення суб'єкта/об'єкта спрямованості військових дій, який у другому випадку повністю відсутній: хто проти кого і навіщо – зрозуміти з тексту абсолютно неможливо. У першому з двох випадків наявний лише суб'єкт – «український народ». В обох випадках також не йдеться про результат – якщо у випадку Другої світової /«Великої Вітчизняної» війни чітко зафіксовано, що святкується чи відзначається завершення або «Перемога», то у випадку з «Визвольною війною» йдеться про початок, а у випадку «Кримської» складається враження, що предметом пам'яті є сам факт війни.

Військова звитяга і пам'ять про полеглих у пам'яттєвому полі. Окрім загального підходу до відзначення військових дат, викладеного вище, українська нормативна-правова база містить ще 20 згадок про локальні військові події – окремі битви. У трьох з 20 випадків ідеться про події Другої світової війни. Інші 17 документів присвячені пам'яті про 7 подій більш давньої історії. З них 3 події та 7 документів пов'язані з іменем однієї історичної особи – Богдана Хмельницького, постать якого уособлює в політиці пам'яті одну з наявних на нормативному рівні війн – Національно-визвольну, початок якої на державному рівні за роки незалежності було відзначено вже двічі.

5 з 7 згаданих документів пов'язані з битвою під Берестечком – вона взагалі є найбільш давно і послідовно згадуваною битвою у

вітчизняній нормативно-правовій базі. Наявні документи репрезентують не лише рішення про впорядкування «поля Берестецької битви», якому надано статус національного державного історико-меморіального заповідника, документи щодо якого ухвалювалися у 1991, 2008 та 2009 роках, але й «відзначення» цих подій у 2001 та 2011 році.

За роки незалежності було впорядковано ще одне поле битви, пов'язане з ім'ям іншого гетьмана – Івана Мазепи. У 2008 році Кабінет Міністрів перейнявся впорядкуванням «Поля Полтавської битви», яке також має статус історико-меморіального заповідника. В обох випадках як у назві, так і в текстах документів відсутні додаткові характеристики події, «що саме сталося» у цих місцях пам'яті: пам'ять про поразку старанно плакається, в тому числі на матеріальному (створення заповідників) рівні, але увага на додаткових характеристиках не акцентується.

Ще дві битви, цього разу переможні, пов'язані з ім'ям Богдана Хмельницького, присутні в утвердженій на нормативному рівні пам'яті: Зборівська та битва під Батогом.

У 2009 році, на думку Кабінету Міністрів, оформлену відповідною Постановою про виділення коштів, одна з переможних битв, пов'язана з ім'ям Богдана Хмельницького – Зборівська, навіть мала стати приводом для такого рідкісного у вітчизняній нормативно-правовій базі святкування. З такої нагоди у Зборові відбувся Міжнародний військово-історичний фестиваль. Щоправда, подія мала локальний характер, практично не висвітлювалася ЗМІ і не лишила по собі матеріальних згадок – ювілейних монет чи марок, пам'ятників чи новостворених заповідників, як то було на місці Полтавської битви чи битви під Берестечком – нічого, крім фото туристів, які втрапили (і то переважно випадково) на саму подію [42].

Більше матеріальних згадок утворилося після відзначення двох річниць битви під Батогом. У 2002 році було випущено ювілейну монету «350-річчя битви під Батогом», присвячену, як ідеться у відповідному листі Нацбанку України, «найвизначнішій перемозі української армії у ході Визвольної війни – Батозькій битві, що відбулася 1–2 червня 1652 р. на лівому березі Південного Бугу

неподалік гори Батіг (поряд із селом Четвертинівка Тростянецького району Вінницької області) між українсько-татарським військом під керівництвом Богдана Хмельницького і польським військом М. Калиновського» [43]. Жодних урочистостей з цієї нагоди на державному рівні не проводилося. Проте через 10 років, у 2012-му, про битву під Батогом згадали знову: Верховна Рада ухвалює Постанову «Про відзначення 360-річчя з часу битви під Батогом» [44]. Цього разу планували влаштувати заходи з відзначення цієї події на державному рівні, а ось щодо пам'ятних символів пропонувалося обмежитися випуском марки. Проте, вже після початку російської агресії проти України, в Четвертинівці таки було створено Музей битви під Батогом: задум та його реалізація належали місцевим депутатам і не були ані ініційовані, ані підтримані на державному рівні [45].

У 2010 році відбулися міжнародні урочистості з приводу 600-річчя Грюнвальдської битви [46], яку також іноді іменують «битвою народів». Попри широкий розголос події та проведення урочистостей на державному рівні в Литві, Польщі, Білорусі, народи яких, поряд з українцями, входили до складу об'єднаного переможного польсько-литовського війська, Україна обмежилася випуском пам'ятної монети «600-річчя Грюнвальдської битви».

У нормативно-правовому полі присутні ще дві битви, що їх річниці відзначалися на державному рівні, обидві вже в назві визначено як «перемоги» – йдеться про 350-річчя Конотопської битви під проводом І. Виговського та 390-річчя Хотинської битви. Їх пропонувалося «відзначити» у документах 2008 та 2011 років, відповідно. Цікавою є присутність в обох випадках так чи інакше окресленого суб'єкта перемоги: «війська під проводом гетьмана України Івана Виговського» у випадку Конотопської битви та «союзного українсько-польського війська» у випадку битви Хотинської, проте жодним словом не згадано, над ким же (яким військом, під чийм проводом) було здобуто ці славетні перемоги. Тож плеканням пам'ятних місць поразок і невизначеності у війнах, творена на нормативному рівні гібридність пам'яті не вичерпується.

Воїн як видатна особистість: у державній політиці пам'яті та в суспільних уявленнях. Біографії видатних людей завжди були одним з найпопулярніших видів літератури та незмінним об'єктом уваги

телевізійників та кінематографістів. Мемуари і щоденники також користуються незмінною популярністю читачів. Ми залюднюємо світ, у якому живемо, не лише нашими сучасниками: родичами, друзями, колегами та сусідами, але й далекими та близькими персонажами, з якими, найімовірніше, ми ніколи не зустрічалися. Кожне нове покоління творить власний «пантеон», шукаючи відповіді та рецепти у біографіях славетних попередників.

Від часу повалення тоталітарного режиму з його чітким «табелем про ранги» героїв та геніїв світового, всесоюзного та республіканського масштабу, Павліками Морозовими і Павками Корчагиними минуло чверть століття. Виросло ціле покоління, формування уявлень якого про світ навколо себе не обмежувалося єдино правильною версією історії в межах однієї, не менш єдино вірної, ідеології. Тож, звісно, про якийсь єдиний, сформований раз і на завжди (до чергового коливання політики партії) перелік, дякувати Богові, вже не йдеться. Проте офіційний пантеон у сучасній Україні, як, врешті, і в більшості інших країн світу, все ж існує: щороку на державному рівні відзначають ювілеї тих чи інших видатних діячів. Зазвичай ці рішення ухвалюють окремим документом. Їх реалізація регламентована указами Президента та постановою Кабміну [47].

Якщо роздивитися детальніше, у якій формі Україна за роки незалежності вшановувала окремих осіб на державному рівні, то неважко помітити, що «відзначення» (ювілею з дня народження) є значно більш популярним, ніж «вшанування» (пам'яті).

Формула усталилася у другій половині 1990-х років. До того часу у назвах документів зазвичай просто зазначали ім'я та річницю, як-от «Про 100-річчя від дня народження О.П. Довженка» [48]. Проте, видається, вже на середину 1990-х років українські чиновники так увійшли в смак відзначень державним коштом (переважно річниць підприємств та організацій, але й ювілеїв окремих діячів також), що на світ мусив з'явитися Указ Президента, який регламентував ці відзначення. Указ постановляє: «Пам'ятні дати історичних подій, ювілеї підприємств, установ і організацій вперше відзначаються в 50-ту річницю, ювілеї та вшанування пам'яті видатних людей – у день п'ятдесятиріччя з дня народження. Наступні відзначення пам'ятних дат історичних подій, ювілеїв підприємств, установ і організацій

проводяться не раніш як через 25 років, ювілеїв та вшанування пам'яті видатних людей – 10 років» [49]. Таким чином було обмежено відзначення ювілеїв періодичністю у десять років, проте не визначено, що, власне, є ювілеєм (тому в переліку проведених відтоді відзначень трапляються і 85-річчя, до прикладу, Володимира Щербицького, відзначене у 2002 році). Водночас, обмеживши «мінімальний» ювілей від дня народження того чи іншого достойника 50-річчям, указ потенційно припускав імовірність прижиттєвих відзначень ювілеїв окремих діячів на державному рівні. Випадки такі в Україні досить рідкісні (їх за майже чверть століття всього 6), проте практика лишається актуальною. Останній з подібних документів датований 2015 роком і стосується відзначення на державному рівні 80-річчя від дня народження Бориса Олійника [50].

Для дослідження результатів зусиль, докладених у процесі формування офіційної версії українського пантеону Верховною Радою, Президентом та Кабінетом Міністрів мною було відібрано з усього масиву нормативно-правових документів ту частину, що пов'язана з відзначенням ювілеїв від дня народження окремих діячів. Так було сформовано перелік тих осіб, що факт їх народження держава Україна помітила на загальнонаціональному рівні. Пошук у базі нормативно-правових документів «Законодавство України» [2] було проведено за ключовими словами «відзначення» та «-річчя». У підсумку до переліку увійшло 205 імен*.

Відповідно до змісту нормативно-правових документів, розміщених на сайті ВР, вперше про відзначення ювілеїв на державному рівні в інструментарії формування державної політики пам'яті за часів незалежності згадали у 1993 році. Це не було щось геть зовсім нове, адже подібна форма була досить поширеною за радянської доби. Підтвердження цього знаходимо і у діючому законодавстві України, частиною якого і понині є ряд нормативно-правових актів, ухвалених ще до 1991 року – до них уже за часів незалежності вносилися зміни.

У процесі аналізу було виокремлено перші згадки про ту чи іншу особу, ювілей від народження якої відзначався на державному рівні, одним з трьох державних органів влади, що ухвалювали

* Станом на початок 2016 року.

відповідні рішення: Верховною Радою, Президентом чи Кабінетом Міністрів. У різні періоди активність ухвалення рішень щодо відзначення на державному рівні ювілеїв кожним з органів влади була різною. Так, якщо у 1990–2000 роках превалювали постанови і розпорядження Кабінету Міністрів та укази Президента, то кількість постанов Верховної Ради, поступово збільшуючись від другої половини 2000-х років, у період від початку 2010-х років і понині абсолютно превалює, практично перетворивши ухвалення рішень щодо відзначень ювілеїв на сферу відповідальності Верховної Ради України.

За роками, розподіленими відповідно до президентських каденцій, формування українського пантеону неважко помітити, що найбільшою увагою до питання особистісного виміру української історії було позначено період каденції Віктора Януковича. Понад третину імен вперше було запроваджено до пантеону саме в період з 2010 по 2013 роки. Ще 30% від загалу припадають на період двох президентських каденцій Леоніда Кучми. Та якщо ці 30% припадають на ціле десятиліття історії, то понад 40% втрапили до переліку лише за три роки (і два, на позір, різні склади двох скликань Верховної Ради). До 2010 року кількість імен, що додавалися до пантеону, рідко коли перевищувала 10 осіб на рік, натомість у період 2010–2013 років спостерігаємо трикратне поживлення цієї активності.

Саме в цей період уявленнями громадян про склад пантеону на регулярній основі починають цікавитися соціологи. З 2012 року соціологічна група «Рейтинг» запроваджує опитування щодо суспільних уявлень про те, кого саме громадяни вважають видатними українцями. Дослідження проводяться за методикою відкритого питання: опитувані не отримують жодного списку, натомість їм пропонується назвати трьох «видатних українців усіх часів». За результатами першого опитування було отримано перелік, що загалом складався з 224 імен, за результатами другого перелік скоротився до 174 осіб, проте автори опитування в обох випадках презентували лише першу сотню найбільш популярних діячів [51]. Їх зіставлення дозволяє доволі легко встановити, що перша півсотня імен у цих рейтингах є доволі стабільним переліком, в той час як друга половина списку не стабільна та доволі сильно різниться.

Серед масиву ювілярів, чії дні народження було відзначено на державному рівні, привалюють діячі творчі*. Найбільшою популярністю користуються майстри слова: письменники, поети, перекладачі, яких серед загалу ювілярів 30 %. На другому місці також люди творчі – ті, хто пов'язав своє життя зі сценою та екраном: актори, співаки, кінорежисери, музичні виконавці та композитори. Таких серед ювілярів ще 15%. Не оминули увагою і тих, хто творив красу візуальну: художники, скульптори, майстри декоративного мистецтва та архітектори серед ювілярів становлять ще майже 10%.

Окрему велику групу становлять вчені, представники як прикладної, так і фундаментальної науки, а також педагоги: їх загалом майже 15 %.

30 відсотків, що лишилися, репрезентовані діячами громадськими, державними, церковними та військовими.

Приблизно той самий розподіл за сферою діяльності бачимо і у рейтинги, укладених за результатами соціологічних опитувань: тут також привалюють митці. Проте, порівнюючи між собою рейтинги 2012 та 2015 років, простежується тенденція до зменшення їх кількості за рахунок зростання кількості сучасних політичних діячів.

Діячі військові в пантеоні репрезентовані чи не найменшою часткою. Їх, відповідно означених у нормативних документах, серед ювілярів офіційного пантеону 13, серед них два Герої України (Роман Шухевич та Євген Березняк) та дев'ять Героїв Радянського Союзу. Перелік військових діячів доповнюють постаті двох гетьманів: Петра Сагайдачного та Пилипа Орлика. Цими особами перелік військових діячів, 70% якого становлять Герої Радянського Союзу, вичерпується. Натомість загальний список героїв українського пантеону (відповідно до формулювань, вжитих авторами нормативно-правових актів) доповнюють ще 9 Героїв Соціалістичної Праці та одна мати-героїня (теж звання радянських часів). На цьому перелік героїв вичерпується, якщо не рахувати «головного героя давньоруської поеми» новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича.

* 16 з 205 осіб, що їх ювілеї відзначали на державному рівні, у нормативних документах не охарактеризовані за родом їхньої діяльності

Репрезентація пантеону відповідає загальній тенденції подієвої складової державної пам'яттєвої політики: лєвова частка уваги в обох випадках присвячена подіям та героям «Великої Вітчизняної» війни. Проте деякі розбіжності все ж наявні. Так, якщо тему війни у подієвому календарі, репрезентовану переважно подіями часів Другої світової війни, доповнюють війна в Афганістані та Національно-визвольна і Кримська війни, то на персоніфікованому рівні з трьох останніх репрезентовано лише Богдана Хмельницького як уособлення подій війни Національно-визвольної.

Водночас, на рівні локальних подій, окремих битв, репрезентовано ще трьох військових діячів, народження лише одного з яких стало приводом для відзначення на державному рівні. Йдеться про Петра Сагайдачного і битву під Хотином проти польського війська. Народження ще двох гетьманів, чиї військові звитяги помічені були на державному рівні – Івана Мазепи і Івана Виговського – приводом для урочистостей не стали.

У народному рейтингу, попри триваючі на Сході країни бойові дії, діячів військових і на другому році війни було репрезентовано так само скромно, як і у офіційному пантеоні. За результатами опитування, проведеного у 2015 році, до переліку видатних діячів додалося кілька імен, що пов'язані з Революцією Гідності: загиблий під час подій на Майдані Роман Гурик та очільник Правого сектору Дмитро Ярош. Імовірно з подіями, що відбулися за тим, пов'язана поява у списку імен Бориса Філатова та Ігоря Коломойського. Проте серед тих, чиї імена додалися до народного рейтингу, вочевидь за результатами останніх подій лише одне ім'я умовно можна вважати пов'язаним із захистом України від російської агресії. Серед 27 імен наших сучасників, що вперше потрапили до переліку видатних українців за результатами опитування у 2015 році, є лише один (за винятком Дмитра Яроша) військовослужбовець – Надія Савченко. На момент проведення опитування вона перебувала у російському полоні, тож потрапляння її до списку, імовірініше, пов'язане з її поведінкою під час показового «судового процесу», що широко висвітлювався в медіа, ніж з її військовими звитягами.

Миролєбний настрій народного рейтингу цілком відповідає загальним налаштуванням державної політики, що провадилася протягом 25 років. У «народному рейтингу» загальний перелік

військових (не лише сучасних) діячів також доволі короткий, а проте не тотожний переліку офіційному, відповідаючи репрезентованим у офіційному пантеоні діячам лише на половину. Загалом українці значно стриманіше ставляться до Героїв Радянського Союзу і дещо прихильніше до тих, хто виборював незалежність України у різні періоди. Серед 9 Героїв Радянського Союзу, пошановуваних на державному рівні, народне визнання здобув лише один: Іван Кожедуб. Водночас, за результатами опитування до сотні найбільш популярних діячів входять не лише Роман Шухевич, відзначений на державному рівні, але й Євген Коновалець, що втрапив до офіційного пантеону щойно у 2016 році, не лише Богдан Хмельницький, але й Максим Кривоніс. Попри ці доповнення загалом тих, кого бодай умовно можна зарахувати до діячів військових (як ось у випадку Симона Петлюри, Івана Мазепи та Пилипа Орлика, разом з Дмитром Ярошем та Надією Савченко на додачу), за результатами опитування ледь назбирається трохи більше 10 %. Якщо до цього переліку додати присутніх у народному рейтингу одного вигаданого літературного персонажа і одного літературного персонажа з історичним прототипом: Тараса Бульбу та Олега Кошового, то військових діячів, що за результатами опитувань визнаються видатними діячами, назбирається 15 %. Сам по собі феномен зарахування до видатних співвітчизників літературних персонажів та той факт, що обидва вони пов'язані саме з загалом доволі скромно репрезентованою когортою діячів військових, тих, хто зі зброєю в руках боронив свою землю від загарбників, потребує додаткового дослідження.

Доволі цікавою видається також кореляція між особистісним та подієвим виміром політики пам'яті. Так, звернувшись до питання репрезентацій образу війни в політиці пам'яті та, відповідно, військових діячів і їх репрезентації у пантеоні, уявляється можливим простежити, як зазначені у описі битви характеристики корелюють з місцем у пантеоні причетних до неї військових діячів.

Як уже зазначалося, чільне місце в політиці пам'яті, провадженій на державному рівні, посідають події періоду Другої світової війни: це доволі чітко фіксується і на подієвому, і на особистісному рівні, адже серед військових діячів, чії ювілеї відзначалися на державному рівні, дві третини є діячами саме цього

періоду, переважно репрезентовані Героями Радянського Союзу. Опитування демонструє, що лише три з-понад 10 постатей діячів цього періоду, пошановуваних на державному рівні, сприйняті на рівні суспільному. З них два належать до класичного радянського канону: Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб та ватажок радянського партизанського руху Сидір Ковпак, а один (Роман Шухевич) втрапив до офіційного пантеону всупереч радянській традиції. Суспільні уявлення про діячів цього періоду, також усупереч радянській традиції, доповнюють постаті Євгена Коновальця та Степана Бандери. Останній випадок унікальний: ім'я Степана Бандери єдине, що в обох опитуваннях увійшло до десятка найпопулярніших українських діячів усіх часів, не маючи «номіналу» – портрети 8 з 10 найпопулярніших діячів репрезентовані на гривневих купюрах. В 2012 році компанію Степанові Бандері в першій десятці склав Віталій Кличко (тоді ще боксер), а в 2015 році – В'ячеслав Чорновіл.

Серед битв, присутніх у державній політиці пам'яті у більш віддаленій історичній перспективі, ніж події Другої світової війни, чільне місце посідають одразу три, як уже зазначалося вище, битви під проводом Богдана Хмельницького. Місце і роль Богдана Хмельницького в радянській системі пам'яті досить детально аналізує Сергій Єкельчик у монографії «Імперія пам'яті» [52]. Традицію творення образу Богдана Хмельницького як одного з центральних персонажів української військової історії незалежна Україна успадкувала від радянського канону. Нині в Україні на честь гетьмана названо відзнаку Президента «Орден Богдана Хмельницького», численні музеї, що оповідають про життя і діяльність гетьмана, кілька різного роду освітніх та приватних установ, два міста і навіть одна з областей, його зображення знайшло своє місце на купюрі номіналом 5 гривень. На державному рівні від 1995 року, коли було відзначено 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького, вшановується кожна 10-та річниця. Постать Богдана Хмельницького репрезентована у десятці найбільш популярних діячів за результатами опитувань. Тобто, постать гетьмана можна вважати давно і міцно утвердженою в національному пантеоні.

Проте до першої десятки найвидатніших українців усіх часів стабільно входить ім'я ще одного гетьмана, якому у радянському каноні було відведено місце зрадника. Йому значно менше пощастило з пошануванням на державному рівні вже й за часів незалежності. Йдеться про Івана Мазепу. Хоч на його честь також засновано відзнаку Президента – «Хрест Івана Мазепи» і викарбувано пам'ятну монету, проте його ювілеїв на державному рівні жодного разу не відзначали, а єдиний подієвий аспект політики пам'яті зі згадкою імені гетьмана сором'язливо означено як «відзначення 300-ліття подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу». На практиці під евфемізмом «події, пов'язані з воєнно-політичним виступом» приховувалося відзначення на державному рівні річниці Полтавської битви, що стала для гетьмана фатальною. Прикметно, що, вважаючи за необхідне упорядкувати місце битви, план якого передбачав встановлення на ньому і пам'ятника Іванові Мазепі, цьому тривалий час чинилися перешкоди, і лише у 2016 році пам'ятник, що так довго чекав на встановлення, не на попередньо планованому місці, проте все ж відкрили. Ще у переддень запланованої урочистої церемонії відкриття пам'ятник було пошкоджено невідомими зловмисниками [53].

До слова, Богданові Хмельницькому, вписаному до радянського пам'яттєвого канону, пам'ятників по всій Україні встановлено (переважно ще до здобуття Україною незалежності, але не лише) кількасот – лише в одному перейменованому на його честь Проскурові встановлено їх чотири. Рівно стільки ж, скільки разом з полтавським пам'ятником, встановлено Іванові Мазепі по всій Україні.

Попри це Іван Мазепа все ж незмінно входить (як і всі інші історичні діячі, чії портрети вміщено на гривневих купюрах різного номіналу) до першого десятка найпопулярніших українців.

Викладене вище дозволяє не лише констатувати доволі високий рівень усталеності української пам'яттєвої традиції, де превалюють діячі творчі, але й припустити сформований у суспільстві запит на розширення спектру репрезентації в пантеоні діячів політичних та державних.

Підбиваючи підсумки, вважаю за необхідне наголосити, що, успадкувавши історичну мапу «загальносоюзного» зразка з поправкою на національні особливості з відповідним набором героїв і визначних подій, Україна після здобуття незалежності не поспішає з її ревізією, надаючи перевагу незначним доповненням до радянського канону та поступовій відмові від окремих його елементів.

Водночас, зафіксовані соціологами зміни рівня популярності ряду державних свят дозволяють твердити, що сприйняття суспільством усталеної карти пам'яті повільно, проте і надалі трансформується, і ці зміни, імовірно, триватимуть у тому ж напрямі, що й нині, і надалі. На користь цього твердження також свідчить і зафіксоване соціологами схвальне ставлення суспільства до змін, що вже були здійснені на рівні формування державної політики пам'яті.

За час, що минув від обрання Президентом України Петра Порошенка, було зроблено низку нових кроків щодо обережного відходу від радянської пам'яттєвої традиції. Проте більшість з них не знімає тих суперечностей, що вже накопичилися за час побудови державної політики пам'яті у системі «багатовекторності». Так, перенесення Дня захисника з усталеної в радянській традиції дати на дату традиції дорадянської (та контррадянської) та відмова від вживання у назві свята слова з радянського тезаурусу, проте, не знімає питання дихотомії у сприйнятті свята чи то як гендерного, чи то як свята тих, хто був причетний до армії, тим самим лишаючи актуальною потенційну загрозу подальшого утвердження таким шляхом гендерної нерівності в українському суспільстві. Уникненню такої загрози міг би посприяти рух у бік «професіоналізації» свята, як свята тих, хто обрав для себе захист України як покликання і професію, та запровадження окремо Дня ветеранів чи його аналогів. Проте успішна імплементація результатів цих рішень у карту пам'яті можлива лише за умови реформування в Україні цілого ряду сфер, що виходять далеко за межі самої лише політики пам'яті.

Поступова зміна бравурного тону «перемог» та «визволень» на більш стриману розмову про масові жертви та окремі трагічні сторінки Другої світової війни не могли не позначитися і на суспільному сприйнятті цих подій. Тож не дивно, що і ставлення до

Дня перемоги суспільством не залишилося сталим – популярність цього дня як свята неухильно знижується. Нині День Перемоги все ще входить до п'ятірки «найбільш важливих та улюблених» державних свят українців, проте його популярність скоротилася від найулюбленішого свята більш ніж половини опитаних у 2010 році до менш ніж 35 відсотків у 2016 році. Сприяють цьому і зовнішні чинники. Все це в сукупності з агресією Росії проти України дає підстави припускати поступове зниження рівня популярності 9 Травня як свята, подальше вирівнювання цього «піку пам'яті», що тривалий час у дихотомії Триумф/Травма посідав позицію найбільшого національного триумфу.

Водночас образ воїна як у офіційному пантеоні, так і в «народному рейтингу» видатних українців не зазнав значних трансформацій за останні два роки. Військові діячі, як репрезентовані у рейтингу, так і вшановані на державному рівні, є чи не найменшою їх часткою. Проте і тут державна політика пам'яті відстає від суспільних уявлень і не має ознак комплексного підходу до її творення. До прикладу, наявний у народних рейтингах вже від 2012 року Євген Коновалець лише 2016 року втрапив до офіційного пантеону. Так, і сучасний офіційний пантеон, і народний рейтинг у загальних рисах усе ще відповідають радянському пам'яттєвому канону – ставлення до ролі і місця в історії окремих персонажів подекуди змінюється, проте їх спектр лишається доволі стабільним і підкреслено «миролюбним».

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що кроки, зроблені у реформуванні політики пам'яті за останні два роки, загалом суголосні суспільним уявленням. Водночас, вони все ще мають наводгогінний характер: трансформація суспільних уявлень відбувається більш швидкими темпами.

-
1. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / П. Нора. – К., 2014. – С. 15
 2. Законодавство України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws>

3. Звернення Верховної Ради України до українського народу від 22.06.2001 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001001-01>

4. Указ Президента України від 04.11.2005 № 1544/2005 «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1544%2F2005>

5. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.05.2008 № 783-р «Про підготовку та проведення заходів до 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/783-2008-%D1%80>

6. Указ Президента України від 06.12.2010 № 1075/2010 «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1075/2010>

7. Закон України від 20.04.2000 № 1684-III «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1684-14>

8. Закон України від 21.04.2011 № 3298-VI «Про внесення змін до Закону України "Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років" щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3298-17>

9. Федеральный закон Российской Федерации от 7 мая 2007 г. № 68-ФЗ «О Знамени Победы» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2007/05/08/znamya.html>

10. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.08.2010 № 1617-р «Про заходи з відзначення 65-ї річниці закінчення Другої світової війни» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1617-2010-%D1%80>

11. Закон о новой памятной дате России [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/8444>

12. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.04.2014 № 447-р «Про затвердження плану заходів з підготовки і відзначення у 2014 році Дня Перемоги» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/447-2014-%D1%80>

13. У Facebook закликають по-своєму святкувати 9 травня [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dw.com/p/11975>

14. Депутати «замінили» Велику Вітчизняну війну Другою світовою [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1065561-deputati-zaminili-veliku-vitchiznyanu-viynu-drugoyu-svitovoyu.html>

15. Закон України від 09.04.2015 № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/315-19>

16. Указ Президента України від 30.10.2001 № 1020/2001 «Про День партизанської слави» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1020/2001>

17. Розпорядження Президента України від 18.02.2002 № 38/2002-рп «Про відзначення 60-ї річниці створення підпільної молодіжної організації "Молода гвардія"» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/38/2002-%D1%80%D0%BF>

18. Постанова Верховної Ради України від 01.11.2011 № 3982-VI «Про відзначення 70-річчя з дня створення підпільної молодіжної організації "Молода гвардія"» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3982-17>

19. Указ Президента України від 27.04.1999 № 437/99 «Про відзначення 60-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/437/99>

20. Указ Президента України від 12.10.2007 № 966/2007 «Про відзначення 65-ї річниці створення Української повстанської армії» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966/2007>

21. Закон України від 22.10.1993 № 3551-XII «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>

22. Закон України від 17.04.1991 № 962-XII «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/962-12>

23. Закон України 09.04.2015 № 314-VIII «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/314-19>

24. Указ Президента України від 05.04.2007 № 274/2007 «Про заходи до 60-х роковин операції "Вісла"» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main>

25. Указ Президента України від 08.07.2009 № 512/2009 «Про відзначення 65-ї річниці створення Української Головної Визвольної Ради» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/512/2009>

26. Постанова Верховної Ради України від 08.09.2016 № 1507-VIII «Про Заяву Верховної Ради України у зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року

щодо оцінки польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1507-19>

27. W sprawie pojednania polskoukraińskiego [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/0/11F1A6C297DA8368C1257FDA003BFB61/%24File/647.pdf>

28. Аналітичний огляд «Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. в пам'яті українського та польського народів» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1664.htm>

29. Україна та Польща до грудня узгодять кроки щодо спільних сторінок історії – Дуда [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/172420>

30. Ставлення населення України до державних свят. 2010. Прес-реліз [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=261&page=39>; Ставлення українців до державних свят. 2013. Прес-реліз [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=165&page=1>; Ставлення українців до державних свят. 2016. Прес-реліз [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=619&page=2>

31. Указ Президента України від 11.02.2004 № 180/2004 «Про День вшанування учасників бойових дій на території інших держав» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/180/2004>

32. Постанова Верховної Ради України від 21.05.2013 № 292-VII «Про встановлення Дня українських миротворців» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/292-vii>

33. Закон України від 26.04.1996 № 144/96-ВР «Про ратифікацію Угоди про взаємне визнання пільг і гарантій для учасників та інвалідів Великої Вітчизняної війни, учасників бойових дій на території інших держав, сімей загиблих військовослужбовців» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/144/96-%D0%B2%D1%80>

34. Указ Президента України від 04.01.1997 № 3/97 «Про утворення Комітету у справах ветеранів війни та воєнних конфліктів в іноземних державах при Кабінеті Міністрів України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3/97>

35. Постанова Кабінету Міністрів України від 11.08.2014 № 326 «Про утворення Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/326-2014-%D0%BF>

36. Сьогодні в Україні відзначають День вшанування учасників бойових дій на території інших держав [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/rubric-society/1965546-v-ukraini-sogodni-vsanovuut-ucasniv-bojovih-dij-na-teritorii-insih-derzav.html>

37. Звернення Президента України з нагоди Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-z-nagodi-dnya-vshanuvannya-uc-36738> ; Звернення Прем'єр-міністра України Арсенія Яценюка з нагоди Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав та 27-ї річниці виведення військ з Афганістану [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248829199&cat_id=244276429

38. Постанова Кабінету Міністрів України від 26.01.1998 № 95 «Про відзначення 350-річчя початку Визвольної війни українського народу середини XVII століття» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/95-98-%D0%BF>

39. Указ Президента України від 01.02.2008 № 78/2008 «Про відзначення у 2008 році 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/78/2008>

40. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2001 № 436-р «Про упорядкування Меморіалу британським військовослужбовцям, що полягли у Кримській війні 1853–1856 років, у м. Севастополі» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=436-2001-%F0>

41. Указ Президента України від 22.07.2003 № 739/2003 «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853–1856 років» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/739/2003>

42. Зборівська битва, 15 серпня 2009 року.: ua_travels [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ua-travels.livejournal.com/1071199.html>

43. Лист Національного банку від 20.08.2002 № 11-311/1453-5154 «Про введення в обіг ювілейної монети "350-річчя битви під Батогом"»; [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v5154500-02>

44. Постанова Верховної Ради України від 22.03.2012 № 4614-VI «Про відзначення 360-річчя з часу битви під Батогом» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4614-17>

45. Музей Батозької битви створили на Вінниччині [Електронний ресурс] –
Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-culture/1801386-muzej_batozkoii_bitvi_stvorili_na_vinnichchini_2008312.html

46. Грюнвальдська битва... без українців? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://news.if.ua/news/7498.html>

47. Указ Президента України від 02.12.1995 № 1116/95 «Про впорядкування відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1116/95> ; Указ Президента України від 17.12.1999 № 1583/99 «Про додаткові заходи щодо впорядкування

відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1583/99> ; Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 13.08.2003 № 1249 «Про затвердження Порядку підготовки та подання Кабінетові Міністрів України на погодження пропозицій щодо відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1249-2003-%D0%BF>

48. Постанова Кабінету Міністрів України від 05.07.1993 № 505 «Про 100-річчя від дня народження О.П. Довженка» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/505-93-%D0%BF>

49. Указ Президента України від 02.12.1995 № 1116/95 «Про впорядкування відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1116/95>

50. Постанова Верховної Ради України від 17.09.2015 № 709-VIII «Про відзначення 80-річчя з дня народження поета і громадського діяча Бориса Олійника» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/709-19>

51. Народний топ-100: Видатні українці усіх часів [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_top_ukrainian_052012.pdf; Найвидатніші українці [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/vydayuschiesya_ukraincy.html

52. Єкельчик Сергій. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Єкельчик. – К.: Критика, 2008. – 304 с.

52. У Полтаві напередодні відкриття намагалися підірвати пам'ятник Мазепі [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/news/040516-u-poltavi-naperedodni-vidkryttya-namagalysya-pidirvaty-pamyatnyk-mazepi>